

POLITIČKI I DRUŠTVENO-KULTURNI KONTEKST NJEMAČKO-HRVATSKIH JEZIČNIH DODIRA U VARAŽDINU

Cilj ovoga članka nije dati kronološki pregled svih povijesnih, političkih, kulturnih i društvenih događaja u vezi s njemačko-hrvatskim jezičnim dodirima u Varaždinu, već izdvojiti ključne i zanimljive podatke koji govore o naravi i intenzitetu kontakata varaždinskog stanovništva s Nijemcima.¹

SREDNJI VIJEK

Do današnjeg dana nisu nađeni pisani tragovi o najranijoj povijesti i točnom datumu osnutka Varaždina. Pretpostavlja se da je teritorij na kojem je nastao Varaždin, zbog svog geografskog položaja, bio od prometnog značaja još za rimskih osvajanja.² Varaždin se u povijesnim spisima prvi puta spominje krajem XII. stoljeća, točnije 1181. godine, u povelji ugarsko-hrvatskog kralja Bele III. kojom on vraća posjed Varaždinske Toplice zagrebačkom Kaptolu. Iz te povelje saznajemo da je utvrđeni grad morao postojati i ranije jer se spominje varaždinski župan Bela koji je za vrijeme kralja Bele II. oteo Kaptolu već spomenuti posjed Toplice.³

¹ U ovom članku termin *Nijemac*, uključujući i ostale izvedene oblike te riječi, odnosi se na germanofone osobe, tj. na one kojima je njemački jezik materinski ili su podrijetlom iz njemačkog govornog područja.

² Ladislav EBNER, *Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der königlichen Stadt Varaždin*, Johann Sangilla, k. k. priv. Buchdrucker, Varaždin, 1827., 5.-6.

³ Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin, Grad Varaždin, Varaždin, 1993., 1. „Smijemo, dakle, uzeti da je Varaždin postojao i nekoliko decenija prije toga, tj. u vrijeme narodnih kraljeva hrvatskih.“

Ugarsko-hrvatski kralj Andrija II. Arpadović dodjeljuje Varaždinu status slobodnoga kraljevskoga grada 1209. godine. Prije toga je vremena Varaždin bio slabo poznato mjesto s pretežno domaćim stanovništvom koje se bavilo zemljoradnjom. Upravo u to doba, hrvatski vladari namjeravali su ekonomski jačati državu pa zato osnivaju gradove i pozivaju ponajviše germanofone strance na sjeverozapadna područja, dodjeljujući im brojne beneficije. Novopridošlo stanovništvo, uglavnom obrtnici i trgovci sa zapada, bilo je poznato pod imenom *hospites* 'gosti', a svrha njihova naseljavanja bila je unapređenje i prenošenje znanja na novonaseljena područja.⁴

Već u povelji Andrije II. vidi se utjecaj njemačkih civilizacijskih tekovina u Varaždinu budući da se u njoj spominje gradski sudac, nazivan i *rihtar*,⁵ kojega su Varaždinci birali svake godine. Zbog povlastica koje su dobili nakon proglašenja Varaždina slobodnim kraljevskim gradom, Varaždinci su mogli sami sebi birati gradsku upravu te su bili neovisni o vladavini varaždinskog župana. Na osnovi te povelje varaždinski su se obrtnici i trgovci stoljećima obraćali ugarskim i njemačkim vladarima, tražeći potvrdu i produljenje svojih prava kao slobodnih građana koja su im dodijeljena još od prvog dana njihova dolaska na ova područja.

Hrvatsko-ugarska država bila je za Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti od velikog strateškog značaja budući da se nalazila između Zapadnog i Istočnog Carstva te se uspješno odupirala svim okolnim neprijateljima. No, Hrvatsku su zadesile još teže nevolje kad je, krajem 14. stoljeća, došlo do najezde Turaka, posebice u Slavoniji i okolici Varaždina. Pomoć, ali i snažni njemački utjecaj, dolazi od Žigmunda Luksemburškog, hrvatsko-ugarskog kralja, kasnije njemačko-rimskog cara, koji je bio vrlo naklon vlasnicima varaždinske tvrđave, grofovima Celjskim, te im odobravao i potvrđivao sve povlastice vezane uz varaždinsko područje. Oni su se, do izumiranja svoje loze, ženidbenim vezama stalno držali što bliže moćnim njemačkim vladarima.

U srednjem vijeku jezična situacija na području Varaždina bila je složena. Jezik službenih spisa i učenih ljudi bio je latinski, domaće stanovništvo koristilo je narodni jezik dok su doseljenici koristili uglavnom njemački jezik. Tako su početkom 15. stoljeća varaždinski gradski zapisnici pisani samo na latinskom jeziku, a

⁴ „Varaždin“, *Povijesni atlas gradova - V. svezak*, Mirela Slukan Altić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zrinski d.d., Zagreb, 2009.

⁵ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 3. „Varaždinski će se sudac nazvati „rihtar“ po čemu se jasno razabire da je ova ustanova doprla k nama iz Njemačke.“; Josip KOLANOVIĆ, Mate KRIŽMAN, *Statut grada Varaždina*, Državni arhiv u Varaždinu, TIVA – Tiskara Varaždin, Varaždin, 2001., 52. Povelja Andrije II. napisana je na latinskom jeziku, a germanizam koji u njoj nalazimo glasi „richtardus“.

u gradskim zapisnicima iz 1454. i 1455. godine pojavljuje se i njemački jezik koji se otada sve češće rabi u varaždinskim službenim spisima.⁶

XVI. STOLJEĆE

Varaždin se u XVI. stoljeću smatrao *vratima Štajerske*⁷ te su se, zbog toga, mnoga financijska sredstva izdvajala za njegovu izgradnju i uređenje. Najsnažniji je utjecaj renesansnog stila i graditelja koji su gradili u Beču i Grazu poput Domenica de Lalija.⁸

Najuvažniji hrvatski plemići su se u XVI. stoljeću često natjecali za funkcije u državi, dok je među njima vladala nesloga i netrpeljivost, ovisno o tome jesu li podržavali ugarske ili habsburške vladare. Zaokupljeni međusobnim borbama i građanskim ratovima za prevlast Habsburgovca Ferdinanda ili Ivana Zapolje, erdeljskog vojvode i kneza, nedovoljno se pažnje posvećivalo obrani od Turaka koji sve više osvajaju slavonski, hrvatski, ali i ugarski i austrijski teritorij. Zbog velikih poraza od Turaka Ferdinand i Ivan Zapolja sklapaju mir i podijeliti će zemlje, pri čemu će Varaždin pasti pod vlast Habsburgovca Ferdinanda. On će često financijski potpomagati grad kako bi sagradio što jaču utvrdu protiv turskih osvajačkih pohoda i opasnosti. Ferdinand I. je i prije bio vrlo naklon Varaždinu jer je tadašnji vlasnik varaždinske tvrđave bio njegov veliki pristalica, a njegovim se proglašenjem hrvatskim kraljem 1527. godine dodatno učvršćuju veze Varaždinaca s moćnom dinastijom Habsburg.

Već u prvoj polovici XVI. stoljeća nastupila je opasnost od Turaka i *martoloza*⁹ koji su predstavljali prijetnju svim susjednim zemljama. Zbog dominantne turske opasnosti tijekom XVI. stoljeća, Varaždin dobiva sve veće značenje, zahvaljujući svom geografskom položaju, prometnim i komunikacijskim vezama te popriličnoj udaljenosti od turske države. Na inicijativu Habsburgovca Ferdinanda I. u Hrvatskoj se 1553. godine uređuje Vojna granica kako bi se onemogućio prodor Turaka na teritorij austrijskih nasljednih zemalja. Od XVI. stoljeća Varaždin je bio sjedište jednog dijela Vojne granice te se upravo u tom razdoblju na ovom po-

⁶ Državni arhiv u Varaždinu (dalje: DAVŽ), 2. Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina. U monografiji R. HORVATA, *Povijest grada Varaždina*, 1993., 27. stoji podatak da je prvi gradski zapisnik na njemačkom jeziku iz 1456. godine, no u spisima Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, koji se nalaze u Državnom arhivu u Varaždinu, prvi spis na njemačkom jeziku pronalazimo godinu dana ranije.

⁷ „Varaždin“, *Povijesni atlas gradova - V. svezak*, Mirela Slukan Altić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zrinski d. d., Zagreb, 2009., 63.

⁸ Isto, 63.

⁹ Čete Makedonaca koje su Turci poticali da u Hrvatskoj pale i pljačkaju kuće, ubijaju stanovnike te pustoše poljoprivredna zemljišta, kako bi oni čim lakše osvojili takva mjesta.

dručju nastanio veliki broj vojnika i činovnika iz njemačkog govornog područja. Zadaća toga vojno-administrativnoga aparata bila je spriječiti prodiranje turskih *martoloza* u austrijske zemlje i izvještavati o turskoj opasnosti te vojnim i političkim zbivanjima u Hrvatskoj.

U to nesigurno doba samoj varaždinskoj tvrđavi kralj Ferdinand I. je ponosob imenovao vlasnike, a sve u svrhu strateških interesa vojne zaštite austrijskih nasljednih zemalja. Međutim, suživot novonaseljenog njemačkog vojno-administrativnog aparata i Varaždina nije bio bez tenzija te se domaće varaždinsko stanovništvo često žalilo habsburškim vladarima na probleme i nepravde koje je doživljavalo od pridošlih germanofonih vojnika i činovnika. Generali, koji su upravljali vojskom na prostoru Vojne granice, često su znali prisvojiti posjede i kmetove lokalnih plemića, nametnuvši im čak i daće. Vojna služba omogućavala je stranim pripadnicima vojnih postrojbi u Varaždinu skladan život, ali i samovolju, zahvaljujući dobroj platežnoj moći. Tako je iz zapisa Gradskog vijeća vidljivo da u Varaždinu, potkraj XVI. stoljeća, u aristokratskim kućama nedostaje sluškinja, a kao razlog tomu se navodi da su djevojke i žene uzdržavali njihovi ljubavnici Nijemci koji su u Varaždinu bili u službi kao plaćeni časnici, podčasnici i vojnici te one nisu htjele raditi.¹⁰

Počeci tiskarstva u Varaždinu povezuju se s doseljenicima iz njemačkog govornog područja. Godine 1586., na poziv Juraja Zrinskog, u Varaždin dolazi Nijemac Hanns Mannel sa svojom putujućom tiskarom, a iste je godine u gradu tiskao *Postillu* Antuna Vramca. Vramčevo djelo prva je knjiga tiskana u gradu Varaždinu. U svojoj putujućoj tiskari Mannel je tiskao i djela drugih pisaca na kajkavskom narječju od kojih su poznatiji Ivan Pergošić i Blaž Škrinjarić.¹¹

Daljnji njemački civilizacijski utjecaj osjetan je i u propisanom načinu izučavanja zanata. Naime, seoski mladići dolazili su u Varaždin izučiti obrte, nakon čega su morali tri godine provesti ponajprije u Štajerskoj i Austriji usavršavajući se na njemačkom govornom području. Nakon toga se vraćaju iz inozemstva kako bi radili kod obrtnika dok ne steknu dovoljno novaca da otvore svoj vlastiti obrt te pristupe cehu.¹² Na temelju ove činjenice objašnjavamo veliki broj germanizama na varaždinskom području, upravo u nazivlju obrtničkih alata i proizvodnih postupaka.

Dakle, u XVI. st. grad je, zajedno s tvrđavom zvanom Stari grad, najveća i najjača tvrđava Slavonske krajine. Blizina područja koja su osvojili Turci omogućava Varaždinu procvat ekonomskog i društvenog života zbog toga što se na

¹⁰ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 131.-134.

¹¹ Antun GOLOB, "Tiskare u Varaždinu od kraja 17. do kraja 19. stoljeća", *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 2/ 1988., 435-442.

¹² R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 141.

ovim prostorima stalno zadržavala vojska koja je bila nositelj tog prosperiteta. Zahvaljujući povoljnom geografskom i prometnom položaju, Varaždin je u XVI. stoljeću i značajan trgovački grad, što dodatno doprinosi njegovom bogatstvu.

XVII. STOLJEĆE

Varaždin je u XVII. stoljeću bio cvatuće obrtničko-trgovačko središte sjeverozapadne Hrvatske s velikom materijalnom imovinom, snažnim pravosuđem, razvijenom demokracijom i samosvjesnim građanstvom. Kako se turska vojska odmicala od Varaždina, tako je opadala i njegova važnost kao obrambenog centra, no život se u njemu nastavlja u okviru obrtničko-trgovačkih aktivnosti. Građani su ekonomski ojačali te potpomagali ne samo izgradnju nego i širenje grada van gradskih zidina.

Važnu ulogu u Varaždinu imali su stanovnici podrijetlom iz njemačkog govornog područja koji su se, kao imućniji sloj građana, loše ophodili prema domaćem stanovništvu i često im nanosili nepravdu kršeći prava koja su im dali prijašnji vladari. Iz tog razloga Hrvatski sabor često od habsburških vladara traži povlačenje novonaseljenog germanofonog stanovništva s varaždinskog područja, no oni to odbijaju zbog još uvijek postojeće opasnosti od Turaka. Na neposluh i nasilje spram Varaždinaca strani su generali često poticali Vlahe koji su okupirali i nastanili zemlje hrvatske vlastele za vrijeme otpora Turcima, a pokoravali su se jedino habsburškim vladarima. Usprkos nepravdi koju su Varaždincima nanosili germanofoni generali i vojnici, oni su vjerno pomagali kralju Ferdinandu II. u borbi protiv protestanata na čelu s banom Jurajem Zrinskim koji odlazi u Njemačku poduprijeti svojom vojskom kralja. Zauzvrat kralj se obvezuje da njemački vojnici u Varaždinu neće više činiti štete i vršiti nasilje nad varaždinskim građanima.¹³

Vojno-administrativni službenici iz njemačkog govornog područja koji su obitavali na varaždinskom području bili su toliko bojni da su se štajerski staleži bojali mogućnosti ukinuća Vojne granice jer bi to značilo nestanak unosne činovničke službe njihovih ljudi.¹⁴

Drukčija slika o odnosima između Varaždinaca i žitelja njemačkih govornih područja dobiva se proučavajući njihove poslovne i trgovačke odnose. Varaždinci pažljivo njeguju poslovne veze s germanofonim trgovcima te Hrvatski sabor 1664. godine u Varaždinu čak donosi odluku da se stranim trgovcima iz Štajerske mora omogućiti zaštita od razbojnika zbog kojih su se bojali dolaziti u Hrvatsku sa svojom robom.¹⁵

¹³ Isto, 163.

¹⁴ Isto 161.-167.

¹⁵ Isto, 198.

Nakon Westfallskog mira 1648. godine sve više jačaju Habsburgovci koji žele Ugarsku i Hrvatsku izjednačiti s austrijskim zemljama. Samo dio građanstva naklonjen je hrvatskim nacionalnim idejama, no nakon pogubljenja vođa protuhabsburške urote Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 30. travnja 1671. godine, rimsko-njemački car Leopold I. uklanjao je sve što se protivilo uspostavljanju centralizma i apsolutizma u austrijskim nasljednim zemljama.

XVIII. STOLJEĆE

U Varaždinu je u XVIII. stoljeću svoje sjedište imala Hrvatska zemaljska vlada odnosno Kraljevsko vijeće za Hrvatsku i Slavoniju te se u XVIII. stoljeću ovdje nalazi sjedište hrvatskih banova, Banskoga stola i Kraljevskog vojnoga zapovjedništva. Varaždin je od 1767. g. bio glavni grad Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i centar društvenog života pa su se u gradu organizirale brojne kazališne predstave i plesovi po uzoru na ostale velike gradove Habsburške Monarhije.¹⁶

Varaždinci su bili svjesni važnosti dobrih odnosa s habsburškim vladarima te su poduzimali sve kako bi zadobili njihovu naklonost. Iako je uprava grada bila financijski oslabljena silnim troškovima uzdržavanja Vojne krajine, a želeći uživati naklonost rimsko-njemačkog cara Leopolda I., 1702. godine sabor u Varaždinu donosi odluku da će se odazvati molbi cara i skupiti vojsku za pomoć u ratu za španjolsku baštinu.¹⁷

Germanofoni vojskovođe i činovnici i dalje su u gradu vodili glavnu riječ. Godine 1709. u Varaždinu je tako stanovao general Breiner koji je bio zapovjednik Varaždinske granice.¹⁸ Budući da su početkom XVIII. stoljeća Turci krenuli u nova osvajanja, kralj Karlo 1715. godine šalje u Hrvatsku još više njemačkih pukovnija. Svi su ti vojnici smješteni pred zimu u Varaždin i Zagreb kako bi na proljeće mogli krenuti u pohod na Turke koje su uspješno i porazili. Još u nekoliko navrata Varaždinom prolaze carske pukovnije u svom pohodu na Turke dok se od Varaždinaca traži prikupljanje potrepština za opskrbu vojske.¹⁹

Početkom XVIII. stoljeća u Varaždin dolaze sestre uršulinke, a već 1729. godine u gradu su dobile svoju crkvu i samostan.²⁰ Pripadnice reda sv. Uršule posvetile su se edukaciji varaždinske ženske djece. U samostanskoj školi djevojke

¹⁶ „Gimnazija-SC-Gabriel Santo Varaždin 1636-1986“, glavni i odgovorni urednik Josip Runjak, Varaždin, 1986.

¹⁷ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 220.

¹⁸ Isto, 225.

¹⁹ Isto, 228.-229.

²⁰ Isto, 221.-223.

su učile njemački jezik, čitanje, pisanje te svakodnevne praktične vještine.²¹ Budući da su sve nastavnice bile podrijetlom iz zemalja Habsburške Monarhije, po svom dolasku, a dijelom i kasnije, varaždinske djevojke odgajane su pretežno na njemačkom jeziku²² te su uživale veliku potporu aristokracije i Marije Terezije.²³

Odluke o načinu upravljanja gradom i imenovanju gradskih sudaca za varaždinsko područje donosila je sama Marija Terezija.²⁴ Ona se bavila promjenom upravnog sustava te je dala kazniti i skinuti s položaja senatore koji su nanijeli nepravdu Varaždincima. Varaždinci su imali izuzetno dobre veze s kraljicom Marijom Terezijom o čemu svjedoči činjenica da su joj za vrijeme Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.) okupili vojnike i isporučili novac u znak svoje naklonosti i potpore.²⁵ Zauzvrat kraljica Marija Terezija izdaje naloge za unapređenje obrazovnih sustava i obnavljanje školskih zgrada u Varaždinu. Ona je, također, odobrila Johannu Trattneru da u Varaždinu osnuje tiskaru, a 29. srpnja 1774. godine mu privilegijem dodjeljuje i isključivo pravo tiskanja i prodaje knjiga na području Varaždina.²⁶ Osim toga, kraljica upozorava gradsko poglavarstvo da mora poduzeti određene mjere za zaštitu od učestalih požara u gradskoj jezgri.²⁷

Marija Terezija osniva Namjesničko tj. Kraljevsko vijeće s banom kao predsjednikom sa sjedištem u Varaždinu 1767. godine. Imenovanjem Franje Nadaždija hrvatskim banom i kapetanom Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te njegovim nastanjenjem u palači Drašković, Varaždin postaje važno političko sjedište, a plemstvo, koje obnaša vlast, gradi tu svoje palače u baroknom stilu te živi raskošnim životom, imajući za uzor austrijsku prijestolnicu – Beč. Stoga se Varaždin često naziva i „mali Beč“.²⁸

Marija Terezija odlučila je da se upravo u Varaždinu 1769. godine osnuje Političko-kameralni studij. Razlog donošenja odluke o osnivanju prvog hrvatskog upravnog, političkog i ekonomskog studija bila je potreba za izobrazbom kva-

²¹ Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijeti I. dio, Tri ulomka iz zapisa o starim goričkim kurijama i klijetima na Varaždinsbregu*, Kulturno-prosvjetno društvo Hrvatskih Zagoraca „Matija Gubec“, Zagreb, 1957., 153. „... Stjepan Valdec veli da su u ono vrijeme mlade Varaždinke učile „handarbeit, štrikanje, štrumpfpantle, hozentrogare i štrumfe, ... Kraj drugih predmeta gajio se i njemački jezik, kao jedan od glavnih predmeta.“

²² Janez TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980., 23.-24.

²³ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 233.

²⁴ Ladislav EBNER, *Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der königlichen Stadt Varaždin*, Joh. Sangilla, Varaždin, 1827., 74.

²⁵ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 251.

²⁶ A. GOLOB, „Tiskare u Varaždinu od kraja 17. do kraja 19. stoljeća“, 435.-442.

²⁷ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 255.

²⁸ B. SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijeti I. dio*, 12.

litetnog i stručnog kadra za obavljanje administrativnih, pravnih i financijskih poslova.²⁹ Kraljica je za varaždinski studij odredila i predavače, udžbenike³⁰, broj stipendija, stipendiste i sl. Iako su studij upisali mladići iz cijele Hrvatske, na samom početku studija bilo je premalo studenata. To se opravdavalo činjenicom da se radi o novoj vrsti studija, međutim, postojala je i sumnja da su se mladići bojali upisati taj studij zbog kraljičine naredbe o održavanju predavanja na njemačkom jeziku.³¹ Studij djeluje u Varaždinu do 1772. godine kada kraljica donosi odluku da se seli u Zagreb iz dosad nepoznatih razloga.

Uzor za svaku vrstu društvenog uređenja Varaždinci pronalaze u njemačkim i austrijskim gradovima te pozivaju u Varaždin najprije stručnjake iz njemačkog govornog područja ako za takve poslove nije bilo educiranog domaćeg stanovništva. Tako sredinom XVIII. stoljeća u grad dolaze stalni liječnik Ivan Mihalj Hinterholzer i kirurg Antun Müller čija su prezimena dokaz da se radi o doseljenicima iz njemačkog govornog područja. Nadalje, mnogobrojni germanofoni doseljenici preferirali su pivo, a ono je zbog visokih troškova dopreme bilo skupo. Kako bi se ugodilo njemačkim doseljenicima, 1753. godine gradsko zastupstvo donosi odluku o izgradnji pivovare u gradu, pod vodstvom pivara Pavla Gruiebera koji je iz tog razloga i došao u Varaždin, upravo iz Njemačke.³²

Sredinom XVIII. st. obrtnici u Varaždinu se dijele po materinskom jeziku na hrvatske i njemačke.³³ Među njima je vladala silna netrpeljivost koja je često dovodila do uličnih obračuna. Germanofoni su obrtnici bili imućniji te su se u takvim okršajima često služili mačevima i vatrenim oružjem, zadajući Hrvatima teške ozljede. U jednom od takvih sukoba 2. srpnja 1770. smrtno je stradao gimnazijalac za čiju su smrt okrivljena trojica stranih obrtnika Jandl, Pettinger i Maishirn. Njihovom suđenju je varaždinski Magistrat pristupio vrlo oprezno, znajući dobro kako su bili organizirani varaždinski Nijemci te da će učiniti sve za obranu svojih sunarodnjaka. Za takav zločin kažnjavalo se smrtnom kaznom, no njemački obrtnici dobili su vrlo blagu presudu. Gradski sud se bojavao intervencije varaždinskih Nijemaca na kraljevskom dvoru gdje su uživali veliku zaštitu.

²⁹ ANDROIĆ Mirko, BAYER Vladimir, PUSIĆ Eugen, ŠTAMPAR Slobodan, *Varaždin u 18. stoljeću i političko-kameralni studij 1769-1969.*, „Zrinski“ Tiskarsko-izdavački zavod, Čakovec, 1972., 51.

³⁰ Isto, 93.-101. Bio je to Sonnenfelsov udžbenik *Gründsätze der Polizey-Handlung- und Finanzwissenschaft* na njemačkom jeziku, a isti takav koristio se i na Sveučilištu u Beču.

³¹ Isto, 93.- 101. Profesor tog studija, Adalbert Bartić, odlučio se predavanja držati na latinskom ne bi li privukao čim veći broj polaznika.

³² Isto, 250.

³³ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 256.: „Hrvatski su obrtnici većinom mesari, čičmari, postolari, kolari, kožari, opančari, kovači, lončari, čohači, krznari, tkalci i mlinari, dok su Nijemci redovito bili: urari, brijači, limari, klobučari, pekari, krojači, sedlari, češljari, četkari, puškari, sapunari, tapetari, tokari, remenari, iglari, pivari, dimnjačari, medičari, rukavičari, knjigoveže i bravari.“

Usprkos blagoj kazni njemački obrtnici se žalje, stoga je Marija Terezija poslala u Varaždin svog poslanika da provede istragu.³⁴

Daljnji utjecaj njemačkog jezika i kulture širi se i vrlo je zastupljen u kazališnim predstavama koje su nudile njemačke putujuće kazališne družine. U isto vrijeme se na svakom važnom društvenom događaju koristio njemački jezik. Kazališne predstave tražili su pripadnici višeg društvenog staleža, sastavljenog uglavnom od aristokrata, činovnika, trgovaca i imućnih obrtnika koji su bili rođeni na njemačkom govornom području ili domaći stanovnici koji su znali njemački jezik.³⁵

U Varaždinu se 1772. osniva prva loža slobodnih zidara čiji su članovi bili najistaknutiji varaždinski i njemački uglednici ovog područja. Osam godina kasnije ova se loža gasi jer neki slobodni zidari nisu željeli da jezik lože bude latinski, već njemački te osnivaju novu njemačku ložu 1775. godine imena *Zu den drei Drachen*, u kojoj se rasprave vode samo na njemačkom jeziku.³⁶

U XVIII. stoljeću u Varaždinu se razvija i uređuje gradska infrastruktura dok se u sjajnim palačama često održavaju raskošne zabave te kazališne predstave - sve po uzoru na ostale velike gradove Habsburške Monarhije.³⁷ Iz Varaždina tako Kraljevinom upravlja ban zajedno sa saborom, što gradu daje priliku za procvat i ekonomski napredak. Namjesničko vijeće bilo je, zapravo, prva vlada Hrvatske (1767. – 1776.) te ono djeluje u Varaždinu do 25. travnja 1776. kada u gradu izbija požar katastrofalnih razmjera. Usprkos nastojanjima same Marije Terezije da se Varaždin, u što kraćem roku, iznova izgradi i financijski očvrstne, zbog pomanjkanja zgrada za obavljanje upravljačkih i administrativnih poslova, ban i vlada sele se u Zagreb, a Varaždin postaje tek pokrajinski gradić.

Krajem XVIII. stoljeća Josip II. započinje intenzivnu germanizaciju cijele Monarhije pa tako i varaždinskog područja. Njegovim mnogobrojnim činovnicima davali su Hrvati razne, čak i pogrdne nadimke.³⁸ U svrhu uvođenja njemačkoga kao nastavnoga jezika, u školskoj godini 1783./1784. kralj Josip II. izdaje naredbu da se u varaždinskoj gimnaziji ne smije zaposliti ni jedan profesor koji ne zna

³⁴ Isto, 256.-260.

³⁵ Isto, 263.-264.

³⁶ Isto, 265., „Isprvice bijaše loža ‘Zu den drei Drachen’ stavljena pod zaštitu bečke lože ‘Zur gekrönt-en Hoffnung’, no već godine 1776. uzela je varaždinsku njemačku ložu pod svoje okrilje loža u Njemačkoj. Po njenoj želji promijenila je varaždinska loža i svoje ime te je 10. kolovoza 1776. svečano instalirana pod imenom ‘Zur Freundschaft’.“

³⁷ Isto, 268., „Vanjštinom svojih kuća, palača i crkvi bio je Varaždin najljepši grad u Hrvatskoj, a svojim stanovništvom (aristokracija, činovništvo, časništvo, trgovci i obrtnici) spadao je u prve gradove u Habsburškoj Monarhiji.“

³⁸ J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853.-1867.)*, 39. „Strane činovnike koji su naseljavani u svrhu germanizacije obrazovani Hrvati zvali su Nijemcima, hrvatski seljaci su ih nazivali Kranjcima, a Mađari ih pogrdno imenovali ‘Bachovi husari’.“

njemački, a oni koji su već zaposleni, moraju ga naučiti u roku od 3 godine.³⁹ Taj naum ostvaruje 1787. kad se njemački uvodi kao nastavni jezik u prvi razred gimnazije, a postupno će postati nastavnim jezikom i u višim razredima.⁴⁰

XIX. STOLJEĆE

Varaždin je u Habsburškoj Monarhiji bio važan zbog svog prometnog, trgovačkog i komunikacijskog značaja jer se nalazio između Štajerske, Ugarske i Hrvatske. Nakon odlaska političkih vlasti u Zagreb, Varaždin je ostao važan centar sjeverozapadnog dijela Hrvatske, u kojem kod aristokracije i imućnijeg dijela građanstva prevladava njemački duh dok niži, malobrojniji građanski slojevi i u najtežim vremenima ostaju naklonjeni nacionalnim idejama.

Varaždin se polako ekonomski oporavlja od nedaća koje su ga zadesile nakon velikog požara. U gradu žive i rade brojni obrtnici svih mogućih struka, zajedno s trgovcima mješovitom robom i raznim drugim potrepštinama, a kasnije se osim obrta, osnivaju i prve manufakture s kvalitetnom robom. Obrtnici njemačkog podrijetla uživali su poseban ugled te su često, uz svoju djelatnost, isticali i svoje podrijetlo. Zanimljiva je činjenica da 1801. godine u Varaždinu radi 28 hrvatskih i 13 njemačkih krojača pri čemu se naglašava da su isključivo obrtnici njemačkog podrijetla izrađivali odijela za uvažene građane i aristokraciju.⁴¹

Početak XIX. stoljeća gradsko stanovništvo Varaždina čine uglavnom plemići, činovnici, obrtnici i trgovci koji govore njemačkim jezikom.⁴² Među uglednim građanima posebno se ističu oni njemačkog podrijetla koji ostavljanju trag, ovisno o zanimanju i području društvenog djelovanja. Varaždinski se Nijemci trude da Varaždin poprimi izgled gradova njemačkog govornog područja. Tako gradski liječnik Müller, podrijetlom iz Braunschweiga, dovodi iz Beča vrtlara Zepela da uredi njegov vrt u prekrasni perivoj po uzoru na gradski vrt na Ringu u Beču.⁴³ Baš poput građana u prijestolnici Beču, tako i Varaždinci svoje omiljeno mjesto sastajanja nalaze u parku i izletištu zvanom *Varaždinski Prater* (današnje Graberje), gdje se mogao čuti samo njemački govor.⁴⁴

³⁹ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 273.

⁴⁰ Isto, 273.-274.

⁴¹ Isto, 277., 298.

⁴² J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, 14. „Trgovci i trgovkinje razgovarali su sa svojim srođnicima i s poslugom posvuda njemački, dok su s priprostim kupcima, razumljivo, jer drukčije nije bilo moguće, razgovarali »hrvatski«, to jest po domaću ili kajkavski, ali gospodskom čovjeku nisu priuštili domaću riječ.“

⁴³ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 292.-293.

⁴⁴ „Gimnazija-SC-Gabriel Santo Varaždin 1636-1986“, glavni i odgovorni urednik Josip Runjak, Varaždin, 1986., 20.

Varaždinske publikacije i tiskovine također su bile pod utjecajem germanofone civilizacije. Godine 1821. Horacio Sangilla u Varaždinu otvara prvu stalnu tiskaru te tako širi pisanu riječ po cijeloj Hrvatskoj.⁴⁵ Njegova tiskara izdala je prvu, mada nepotpunu i djelomično netočnu, na njemačkom jeziku napisanu povijest grada Varaždina – Ebnerovu *Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der königlichen Freystadt Varasdin*.⁴⁶ U Sangillijevoj tiskari tiskaju se još brojna djela na njemačkom jeziku kao npr. *Varasdiner Schreibkalender*, između 1829. i 1898. godine.⁴⁷ U XIX. stoljeću u Varaždinu živi Jakob Lovrenčić, kajkavski pisac i prevoditelj popularnih njemačkih kazališnih djela koji prema njemačkom liku Tillu Eulenspiegelu stvara lik Petrice Kerempuha.⁴⁸ Budući da novina na hrvatskom jeziku nije ni bilo, čitaju se one napisane njemačkim jezikom.⁴⁹ Sangillijevu tiskaru preuzima njegov zet Joseph von Platzer iz Graza, a tiskara je u toj obitelji ostala i djelovala do 1924. godine.⁵⁰

Prve su novine u Varaždinu bile tiskane na njemačkom jeziku pod imenom *Der Lucifer – Censurfrees Organ für Politik, Literatur, Humor und Caricatur*.⁵¹ Prvi broj izašao je 22. travnja 1848. godine, a zbog cenzure, tiskanje lista se ukida. U Varaždinu će se novine imena *Podravski jež* opet tiskati tek krajem 1861. godine, nakon ukidanja Bachovog apsolutizma.

Kod Platzera bile su tiskane mnoge publikacije, oglasi i tiskanice na latinskom, hrvatskom i njemačkom jeziku, ali i one koje su bile dvojezične, dakle, tiskane na njemačkom i hrvatskom jeziku. Platzer je 1844. otvorio posudbenu knjižnicu, poznatu kao *Leihbibliothek*, a u oglasu o njenom otvaranju navodi se da raspolaže djelima sljedećih slavni pisaca: Bulwera, Goethea, Schillera, Waltera Scotta, Buchholza, Eschokkea, Kotzebuea, Honwalda, Deinhartsteina, Kinda, Kuffnera, Van der Veldea, Meisznera, Clauerna.⁵² Prezimena navedenih pisaca iz oglasa o otvorenju Platzerove posudbene knjižnice ukazuju na činjenicu o zastu-

⁴⁵ M. LONČARIĆ, *Tiskarstvo u Varaždinu 1586.-1946*. Gradski muzej Varaždin, Povijesni odjel, TIVA, Tiskara Varaždin, Varaždin, 2007.

⁴⁶ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 286.

⁴⁷ „Gimnazija-SC-Gabriel Santo Varaždin 1636-1986“, glavni i odgovorni urednik Josip Runjak, Varaždin, 1986., 23.-29.

⁴⁸ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 196.

⁴⁹ J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, 14. „Kako je vrijeme bilo kišovito, sjedio sam odmah prvog dana nakon dolaska u Varaždin više sati u kavani. Ni u njoj nisam čuo ni jednu hrvatsku riječ, na stolovima nisu se nalazile ni jedne novine na kojem slavenskom jeziku.“

⁵⁰ A. GOLOB, „Tiskare u Varaždinu od kraja 17. do kraja 19. stoljeća“, 441.

⁵¹ U Povijesnom odjelu GMV-a nalaze se očuvane samo kopije naslovnice prvog i zadnjeg broja, dok se svih sedam izdanja varaždinskog *Lucifera* tj. *Svetlonoše* nalaze u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci u Beču.

⁵² Gradski muzej Varaždin (dalje: GMV), Povijesni odjel, Inventarni broj: GMV – 4500.

pljenosti i popularnosti djela germanofonih pisaca i pjesnika među varaždinskim stanovnicima.

Uspješni varaždinski obrtnici služe se njemačkim jezikom koji su dodatno usavršili tijekom obveznog trogodišnjeg usavršavanja, tzv. *vandranja*, najčešće u Mariboru, Grazu i Beču.⁵³ Saznajemo da su se najistaknutiji varaždinski trgovci i obrtnici sastajali u gradskoj kavani, dvojnog njemačko-hrvatskog imena *Zum Lamm* ili *Kod janjeta* gdje su se držale samo novine na njemačkom jeziku.⁵⁴ Najpopularnija gostionica i svratište u gradu, u kojem se isključivo govorilo njemačkim jezikom, na ulaznim vratima ima dva imena - *K dioljem čovjeku* i *Zum Wilden Mann*. Tako je i prije spomenuta gradska pivnica među Varaždincima bila poznatija pod imenom *Bierhalle*.⁵⁵

Nakon revolucionarne 1848. godine i buđenja hrvatske nacionalne svijesti, uveden je Bachov apsolutizam 1850. godine. Iako je došlo do odlučnog ustanka protiv mađarizacije 1848. godine te početnog zanosa uvođenjem hrvatskog jezika u državne službe i prosvjetu, u Varaždinu tog istog otpora nije bilo spram germanizacije pa čak ni kod nekih istaknutih iliraca. Na području grada Varaždina, kao i u ostalim gradovima Habsburške Monarhije, polako se provodi opća germanizacija.⁵⁶ Rijetki varaždinski ilirci (po zanimanju prosvjetni djelatnici, suci i činovnici) nisu mogli očekivati potporu većine imućnijih i uglednijih građana, podrijetlom iz njemačkog govornog područja ili germaniziranih Varaždinaca koji su se sporazumijevali isključivo njemačkim jezikom, čitali njemačke novine i u kazalištu gledali predstave na njemačkom jeziku. Ilirci stoga u Varaždinu nailaze na podršku pretežno kod rijetkih domaćih obrtnika i poljodjelaca, tj. nižih društvenih slojeva.

Kako bi se uspostavila opća sigurnost, u gradove, pa tako i u Varaždin, dolaze naoružani vojnici koji su trebali očuvati red, ali i zabraniti slavljenje narodnih običaja. Franjo Josip I. uvodi centralistički i apsolutistički režim vladanja Monarhijom, a građani strahuju pred samovoljom ministra unutarnjih poslova Aleksandra Bacha. Njegovih špijuna bojali su se svi građani. Sam Bach imao je naum da

⁵³ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 346.

⁵⁴ J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci. Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, 14. „Stanovao sam isprva u velikoj gostionici »Jagnjetu« ili zapravo »Zum Lamm«. Domaćica i sva poslugua, muškarci i žene, razgovarali su s gostima, a i međusobno njemački. Neki od njih bili su po rođenju pravi Nijemci, ostali germanizirani Slovenci iz južne Štajerske. Kao u gostionici »Jagnjetu« bilo je u svim ostalim gostionicama. Svuda se čuo njemački razgovor, njemačko računanje. Na istu sam sramotu naišao kasnije u svim boljim, to jest u svim gospodskijim trgovinama.“

⁵⁵ Isto, 15.

⁵⁶ Isto, 7. „Bečka je vlada htjela germanizirati Hrvate, uputivši im u velikom broju njemačke ili dijelom germanizirane birokrate, većinom slavenske krvi, koji su sirovom silom protjerali narodni jezik iz svih državnih ureda i viših učilišta.“

provede germanizaciju hrvatskog naroda uvođenjem njemačkog kao službenog jezika u škole, upravna tijela i vojsku. Bachov apsolutizam činovnici su provodili do te mjere da su, čak, i imena hrvatskih mjesta prevodili na njemački: Novi Marof postaje tako Neumeierhof, Trakošćan – Drachenstein, Lepoglava – Schönhaupt itd.⁵⁷

Tako Varaždin, za vrijeme Bachova apsolutizma, postaje pravi njemački grad, a Varaždincima germanizacija kao da i nije smetala. Naprotiv, viši društveni slojevi njemački jezik su smatrali uzvišenijim i prestižnijim, jezikom koji je razdvajao gospodu od običnih radnika i slugu.⁵⁸ Varaždinci su se trudili naučiti govoriti njemački jezik što tečnije te koriste svaku priliku da to pokažu. Varaždinske djevojčice pohađale su nastavu u uršulinskom samostanu. Nastava za djevojčice bila je u početcima organizirana na njemačkom jeziku budući da je većina uršulinki bila iz njemačkog govornog područja, a one po dolasku u Varaždin hrvatski književni jezik skoro da i nisu poznavale.⁵⁹ Gradske djevojke su bivale ismijane ako su govorile domaćim kajkavskim narječjem, a štokavskim (tzv. ilirskim) narječjem nisu se niti znale služiti jer se nije podučavao u školama, tako da su u društvu, naročito muškom, isključivo koristile njemački jezik.⁶⁰ Rijetki varaždinski ilirci kritiziraju austrijsku politiku germanizacije i centralizacije smatrajući se izdanima od strane germanofonih saveznika za koje su se borili i ginuli u borbi protiv Mađara. Pristalice ilirizma optužuju svoje sugrađane za *švapčarenje*⁶¹ odnosno komunikaciju na njemačkom jeziku u situacijama kada međusobno razgovaraju Varaždinci koji su znali hrvatski jezik.

Bachova popularnost u Varaždinu opadat će tek povišicom i ubiranjem daća i poreza jer su Varaždinci svoje vladare prosuđivali prema blagostanju i visini prihoda koje su ostvarivali pod njihovom vlašću.⁶² Zbog čestih ustanaka i ratova unutar Monarhije, Franjo Josip I. shvaća da apsolutizam nije dobar način vladanja te tako 1859. smjenjuje ministra Bacha, čime slabi germanizacija koju je on odlučno provodio.⁶³

Zbog sve većeg nezadovoljstva u Monarhiji, kralj popušta i drugim zahtjevima Hrvata i 1860. imenuje banom Josipa Šokčevića koji donosi odluku da se u

⁵⁷ Isto, 52.-53.

⁵⁸ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 315. „Varaždinske su gospođe i gospođice međusobno govorile njemački. Gospodskim se majkama činio njemački jezik ugledniji i otvoreniji od hrvatskog, koji 'govori svaki seljak', pastir i sluga.“

⁵⁹ Isto, 315.

⁶⁰ J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, 34.-35.

⁶¹ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 364.

⁶² Isto, 316.

⁶³ Isto, 331.-334.

školama u Hrvatskoj uvede hrvatski jezik umjesto dotadašnjeg njemačkoga. Tako su u Varaždinu prisiljeni službu napustiti mnogi profesori, učitelji i činovnici koji nisu znali hrvatski jezik, a Listopadskom diplomom države habsburške Monarhije dobivaju sve veću samostalnost. Iako je u varaždinsku gimnaziju, odredbom bana, uveden hrvatski jezik, u varaždinskoj trogodišnjoj srednjoj školi, pod utjecajem njemačkog jezika nazvanoj *Realki*, nastavni jezik ostaje njemački dok se nisu pronašli nastavnici koji su znali hrvatski jezik.⁶⁴

Nakon pada Bachovog apsolutizma uporaba njemačkog jezika u svakodnevnom životu Varaždinaca i dalje je česta pojava kod onog dijela stanovnika koji se smatrao uglednim građanima.⁶⁵ Malobrojni varaždinski nastavnici pokušavali su suzbiti taj trend predstavama i predavanjima na narodnom jeziku. U Varaždinu se tako tiskaju narodne ilirske pjesme, izdaju radovi i počinju izlaziti stalne novine *Pučki prijatelj* 1867. godine. Unatoč tome, hrvatska riječ teško se probija u društvenom i kulturnom životu, a tome pogoduju kazališne predstave na njemačkom jeziku koje održavaju gostujuće putujuće glumačke družine.⁶⁶

Kako bi Austrijanci zadržali vlast nad svojim nasljednim zemljama, pristaju na uspostavljanje dualističke Austro-Ugarske gdje su hrvatske zemlje pale pod Ugarsku 1867. godine. U Varaždinu u to doba ilirske ideje nisu naišle na plodno tlo jer su u većini društava (u vatrogasnom, pjevačkom, štedioničkom, streljačkom, i dr.) varaždinski Nijemci činili vodeću strukturu. Oni i dalje nastavljaju koristiti njemački jezik tako da se zapisnici i svaka vrsta društvenih obavijesti objavljuju na njemačkom jeziku.⁶⁷ Između varaždinskih Nijemaca i mađarona, s jedne strane, i iliraca, s druge, vladala je osjetna netrpeljivost te su često izbijale prepirke i nesuglasice.⁶⁸

⁶⁴ Isto, 331.-340.

⁶⁵ J. TRDINA, *Bachovi Husari i Ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853-1867)*, 7. „Kad sam stigao u Varaždin duže sam razgovarao s upravnikom pošte. Oslovih ga na slovenskom, on me razumio, ali mi je odgovorio na njemačkom. Zamolih ga neka govori hrvatski ako ne zna slovenski... Smiješeći se, upravnik mi opet odgovori na njemačkom: »E, gospodine, ja govorim dobro i slovenski i hrvatski, ali ovdje, u nas, u Varaždinu, običaj je da se s gospodom razgovara na njemačkom. Gotovo svi bi se našli uvrijeđeni ako biste ih štogod priupitali na hrvatskom.« Stresoh se od iznenađenja i zavapih: »Bože sveti, zar uistinu ni u vas u Hrvatskoj nije ništa bolje nego u nas u Sloveniji« Upravnik slegnu ramenima i potvrdi: »Tako je kao što rekoh. Nas dvojica ništa nećemo izmijeniti: Deutsch ist nobel, slawisch ist für's gemeine Volk.«“

⁶⁶ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 299.

⁶⁷ Isto, 361.-362.

⁶⁸ Isto, 366. „Hrvatski, naime, rodoljubni mladići ne htjedoste stupiti u pjevački zbor zato što društvo nije nosilo hrvatsko ime. Uslijed toga bijaše težak položaj predsjednika dra. Švarca. On je s odborom uspio izraditi da društvo na koncertu 30. studenoga 1871 pjeva 4 hrvatske i 4 njemačke pjesme, dakle ravnopravnost. Time ipak nije zadovoljio hrvatske rodoljube koji su tražili da društvo pjeva samo hrvatske pjesme ili da hrvatske pjesme čine barem većinu programnih točaka.“

Većina gradskog zastupstva sastojala se od *nemškutara*⁶⁹, članova koji su podrijetlom bili iz zemalja njemačkog govornog područja ili onih koji su preferirali njemački jezik. *Nemškutari* su ulagali sav svoj trud da na vodeće položaje institucija od društvenog interesa postave upravo osobe koje nisu znale hrvatski jezik, a protiv njih protestiraju lokalni ilirci.

U Varaždinu 1870. godine knjižaru otvara Johannes Stifler. Međutim, Stifler brzo umire nakon dolaska u Varaždin, a tiskarskom djelatnošću pod Stiflerovim imenom počinje se baviti novi suprug Stiflerove udovice, Austrijanac Gustav Kleinberger, 1882. godine. Ta je tiskara djelovala sve do 1924. godine, izdajući knjige i novine na hrvatskom, kao i njemačke te dvojezične, njemačko-hrvatske publikacije.⁷⁰

Uz hrvatsku čitaonicu nazvanu *Dvorana* u Varaždinu je postojala i njemačka čitaonica imena *Kazino*, a pokušaji njihova sjedinjenja ne uspijevaju.⁷¹ Godine 1871. bečki graditelj Herman Helmer dizajnira zgradu Gradskog kazališta u Varaždinu po uzoru na austrijska kazališta. Povodom otvorenja varaždinskog gradskog kazališta 1873. godine održane su predstave na njemačkom, ali i na hrvatskom jeziku.⁷²

Zbog velikih šteta od mnogobrojnih požara tijekom stoljeća, u Varaždinu je 1864. godine donijeta odluka o osnivanju vatrogasnog društva koje je bilo ustrojeno po uzoru na njemačka vatrogasna društva. Zbog toga građani odlaze na edukaciju u Leipzig na skupštinu njemačkih vatrogasnih društava nakon čega se ovdje osniva prvo Dobrovoljno vatrogasno društvo u Hrvatskoj. Jezik zapovijedanja ovog društva bio je njemački, sve do 1877. godine kada se i u ostalim gradovima Hrvatske osnivaju vatrogasna društva.⁷³

Popis stanovništva iz 1880. godine dokazuje brojnost germanofonog stanovništva u Varaždinu. Od 11.445 stanovnika, 866 govorilo je njemački kao materinski jezik. Samo deset godina kasnije, 1890. godine, grad broji 12.173 stanovnika, od čega 932 žitelja kojima je materinski jezik bio njemački.⁷⁴

Mnoge društvene događaje u gradu vode i dalje stranci na njemačkom jeziku pa tako, primjerice, 1898. godine u Varaždin dolazi Eduardo Eichler iz Graza kako bi stanovništvo podučavao plesu i pristojnom ponašanju.⁷⁵ Međutim, od sredine druge polovice XIX. stoljeća znatno slabi utjecaj germanofonog stanov-

⁶⁹ Isto, 380.

⁷⁰ A. GOLOB, „Tiskare u Varaždinu od kraja 17. do kraja 19. stoljeća“, 441.-442.

⁷¹ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 374.

⁷² Isto, 374.-375.

⁷³ Isto, 350.

⁷⁴ Isto, 398.-428.

⁷⁵ „Domaće viesti“, *Hrvatska Pošta*, 6. travnja 1898., br. 1., str. 4.

ništva u Varaždinu. Prvi dokaz tomu je sve češća propast njemačkih predstava zbog slabe posjećenosti, što je rezultiralo raspustom njemačkih putujućih glumačkih družina.⁷⁶ Pozivnice za javna događanja, za razliku od onih prijašnjih koje su najčešće bile tiskane na njemačkom jeziku, sada se tiskaju na hrvatskom ili dvojezično – na njemačkom i hrvatskom jeziku.

Krajem XIX. stoljeća kapitalom u gradu raspolažu pretežito stranci koji su pokretači većih investicija. Jedna takva značajnija investicija u Varaždinu bila je prva tvornica kože koju su u gradu otvorili Plachte, Šlenger, Hönigsberg i Eben-spanger 1898. godine.⁷⁷

XX. I XXI. STOLJEĆE

Na početku XX. stoljeća seoske sredine bilježe sve nagliji razvitak, dok je gradska, po svom sastavu obrtnička i činovnička, vrlo nehomogena socijalno i nacionalno, a ovisila je o materijalnim i financijskim sredstvima koja su uglavnom bila u vlasništvu stranaca u Varaždinu. Osim gospodarskim aktivnostima i investicijama, varaždinsko germanofono stanovništvo uvelike je diktiralo cjelokupni društveni i kulturni identitet grada.⁷⁸

Ipak, hrvatski se jezik polako uvodi u većinu varaždinskih društava, ako ne kao glavni jezik, on barem postoji uz njemački.⁷⁹ Sve više se budi svijest i želja lokalnog stanovništva da jezik dnevne komunikacije u Varaždinu bude isključivo hrvatski. Stjepan pl. Platzer tiska šaljivi časopis *Štefek z mustači* čija je svrha bila izrugivanje varaždinskih mađžarona, ali i *nemškutara*.⁸⁰

Popis stanovništva, iz siječnja 1901. godine, otkriva da u Varaždinu živi 13.141 stanovnik, od čega je 858 Nijemaca, tj. građana kojima je njemački materinski jezik.⁸¹ Početkom XX. stoljeća u Varaždinu još uvijek se koristi njemački jezik o čemu svjedoče i lokalne novine *Naše pravice* negodujući po pitanju jelovnika u varaždinskim restoranima jer su svi samo na njemačkom jeziku, što potvrđuje činjenicu da se na javnim mjestima i dalje govorilo njemačkim jezikom.⁸²

⁷⁶ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 380.-384.

⁷⁷ „Domaće viesti“, *Hrvatska Pošta*, 6. travnja 1898., br. 1., str. 4.

⁷⁸ Tome svjedoče prezimena njemačkog podrijetla poput npr. gradskog graditelja Willerta, gradonačelnika Gustav Breitenfelda, gradskog vrtlara Nestla i dr.

⁷⁹ R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 456. „Kako je godine 1900. još uvijek kod građanske čete u Varaždinu njemački bio službeni jezik, sastavljen je novi pravilnik u njemačkom jeziku, ali mu je dodan i hrvatski prijevod.“

⁸⁰ Isto, 471. Uz to kritizira i one Varaždince i Varaždinke koji na ulici i na javnim zabavama govore njemački umjesto hrvatski. „Ta i „Naše pravice“ od 30. ožujka 1905. jadikuju „Za večernjih šetnja čuje se na varaždinskom korzu švapčarenje, kao da je Varaždin grad u Njemačkoj.“

⁸¹ Isto, 486.

⁸² Isto, 491.

Samo deset godina kasnije, prema popisu stanovništva iz 1910. godine, u Varaždinu živi 13.592 stanovnika, među kojima ima 585 Nijemaca. Ta brojka ukazuje na lagano opadanje broja stanovnika kojima je njemački materinski jezik.⁸³ Izvješća varaždinskih nižih i viših dječakih i djevojačkih škola ukazuju na činjenicu da u školama ima sve manje učenika kojima je njemački materinski jezik.⁸⁴

Prvi svjetski rat nije zaobišao Hrvatsku budući da je bila sastavnim dijelom Austro-Ugarske Monarhije. Tako su i stanovnici grada Varaždina imali vojnu obvezu te bili dužni boriti se na različitim bojištima Austro-Ugarske. Jezik zapovijedanja u zajedničkoj austro-ugarskoj vojsci bio je njemački, no hrvatske vojne postrojbe koristile su hrvatski kao jezik zapovijedanja na bojištima diljem Europe.⁸⁵ Za vrijeme I. svjetskog rata u Varaždinu ne jenjava kulturni život. Jedina, ali značajna razlika je u tome da tada varaždinski rodoljubi ostvaruju prve uspjehe u sve češćem korištenju hrvatskog jezika na javnim manifestacijama.

Po završetku I. svjetskog rata, Hrvatska se, zajedno s ostalim zemljama Austro-Ugarske Monarhije i njihovim saveznicima, našla na strani poraženih. Poslije rata i pada Austro-Ugarske, formirana je Država Slovenaca, Hrvata i Srba koja ubrzo postaje Kraljevstvom Srba, Hrvata i Slovenaca. Ta politička događanja u varaždinski kraj dovode nove društveno-političke, ekonomske i kulturne prilike. Novostvoreno političko uređenje nije bilo tolerantno spram ostalih naroda koji su živjeli na njegovim prostorima. Kao u cijeloj državi, tako i u Varaždinu, popisuje se imovina građana bivše Austro-Ugarske i Njemačke te im država istu - privremeno oduzima. Budući da je donesen zakon koji propisuje da sva poduzeća koja djeluju na području Kraljevine SHS, a sjedišta im se nalaze u inozemstvu, moraju prenijeti svoja sjedišta u zemlju, njime se nacionaliziraju mnoga varaždinska poduzeća, osnovana kapitalom čije je podrijetlo bilo iz Austro-Ugarske i Njemačke. Prekida se nabava sirovina, a i mnoge trgovačke veze s austro-ugarskim tržištem.⁸⁶ Otvaraju se mnoge tvornice i manufakture dok germanofoni obrtnici i trgovci propadaju te više ne vode glavnu riječ u gradu. Nakon završetka I. svjetskog rata u Varaždinu ne nailazimo na pisane potvrde da je jezik svakodnevne

⁸³ Isto, 494.

⁸⁴ Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječakih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, šk. god. 1906./7., 1907./08., 1913./14., 1915./16., Varaždin-Zagreb. Izvješće Gradske niže i više pučke djevojačke škole, Ženske stručne škole i zabavišta za malu djecu 1902./03., 1911./12. Varaždin.

⁸⁵ Spomenka TEŽAK, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu, 1914.-1918.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014.

⁸⁶ „Gimnazija-SC-Gabriel Santo Varaždin 1636-1986“, 101.

usmene i pisane komunikacije velikog broja varaždinskog stanovništva bio njemački kao ni dvojezične verzije tiskanih tekstova.

Kraljevi su južnoslavenske državne zajednice i dalje održavali dobre političke i gospodarske odnose s Njemačkom. Između Jugoslavije i Njemačke postojao je čak i poseban trgovački ugovor kojim se Njemačka obvezala otkupljivati proizvode jugoslavenskih poljoprivrednika po povoljnijim cijenama.⁸⁷ Shvaćajući važnost dobrih odnosa s Njemačkom i Austrijom, Jugoslavija je nakon austrijskog neuspjelog puča 1934. godine primila njihove članove nacističke stranke. Te su izbjeglice same sebe nazivale *hitlerovcima*, a većina (oko 1.175) ih je s obiteljima bila smještena u logorima u Varaždinu.⁸⁸ Budući da se nije radilo o klasičnim vojnim logorima, nego prihvatnim centrima, *hitlerovci* su se slobodno kretali gradom i ponašali poput ostalih građana. Nakon četveromjesečnog boravka u gradu, Varaždincima se na gostoprimstvu zahvaljuju objavom u novinama, a njemački su nacisti gradu Varaždinu 1939. darovali autobus zbog svega što su učinili za austrijske izbjeglice.⁸⁹

Tako se na samom početku II. svjetskog rata u novinama *Varaždinske vijesti* izražava suosjećanje s njemačkim narodom zbog ratnih razaranja i nedaća u kojima se Njemačka našla: „Pred njemačkim narodom stoje teški dani. Posljedice rata osjećaju se već na svakom koraku. Od 8. rujna zabranjeni su javni plesovi, duhan je opterećen socijalnom trošarinom...“⁹⁰ Isti broj odaje zabrinutost zbog toga što je Njemačka bila najbitniji izvozni partner južnoslavenskih zemalja, a time i varaždinskoga kraja. Nadalje, javlja se dodatna neizvjesnost u vezi s plaćanjem ogromnih količina izvozne robe budući da Njemačka više nije bila platežno sposobna.

Nakon poraza Njemačke i njenih saveznika u II. svjetskom ratu na jugoslavenskom teritoriju započinje izvjesna netrpeljivost spram svega što se povezuje s Njemačkom. U Varaždinu se to očituje u sve manjoj uporabi i učenju njemačkog jezika, koji u školama sve više ustupa mjesto ruskom, dok u pojedinim obrazovnim ustanovama više ne postoji niti kao nastavni predmet.

Iako je krajem XX. stoljeća, a posebno nakon proglašenja neovisnosti Republike Hrvatske, njemački bio prvi strani jezik koji se podučavao u varaždinskim školama, na početku XXI. stoljeća svi tipovi škola bilježe negativni trend i opadanje broja učenika koji uče njemački jezik, a sve veći porast i zastupljenost engleskog jezika. Ova pojava danas nije u skladu s gospodarskim činjenicama na

⁸⁷ Vladimir HUZJAN „Hitlerovci u Varaždinu 1934. godine“, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 24/ 2013., 575.

⁸⁸ Isto, 582.

⁸⁹ Isto, 583.

⁹⁰ „Rat koji prelazi sva očekivanja“, *Varaždinske novosti*, 14. rujna 1939., br. 511., str. 2.

području Varaždinske županije gdje svoje podružnice imaju mnoge tvrtke čiji je jezik komunikacije, barem rukovodećeg dijela - njemački, a i većina izvoza lokalne proizvodnje orijentirana je prema tržištu njemačkog govornog područja.⁹¹

Tijekom povijesti njemački jezik nije samo povezivao varaždinsko područje sa zapadnom Europom nego je stvarao i svojevrсни osjećaj pripadnosti srednjoeuropskom civilizacijsko-kulturnom krugu. Pokušaji osvješćivanja roditelja i učenika, kao i cjelokupnog građanstva, o tradiciji i važnosti njemačkog jezika za varaždinsko područje, jedini su tračak nade za suzbijanje ovog negativnog trenda protiv kojeg se bore, uglavnom, nastavnici njemačkog jezika i Hrvatsko-njemačko društvo u Varaždinu.

LITERATURA

1. Mirko ANDROIĆ, Vladimir BAYER, Eugen PUSIĆ, Slobodan ŠTAMPAR, *Varaždin u XVIII. stoljeću i Političko-kameralni studij*, »Zrinski« Tiskarsko-izdavački zavod Čakovec, Zagreb-Varaždin, 1972.
2. Ladislav EBNER, *Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der königlichen Stadt Varasdin*, Johann Sangilla, k. k. priv. Buchdrucker, Varaždin, 1827.
3. Krešimir FILIĆ, *Povijest varaždinske gimnazije*, Spomenica varaždinske gimnazije 1636.-1936., Varaždin, 1937.
4. Antun GOLOB, "Tiskare u Varaždinu od kraja 17. do kraja 19. stoljeća", Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 2/ 1988.
5. "Gimnazija-SC-Gabriel Santo Varaždin 1636-1986", glavni i odgovorni urednik Josip Runjak, Varaždin, 1986.
6. *Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječaćkih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina za školsku godinu 1906.-7.* Knjigotiskarski zavod St. pl. Platzera, Varaždin, 1907.
7. *Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječaćkih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina za školsku godinu 1907.-8.* Knjigotiskara Franje Rulica nasljednik Mirko Kos i dr., Zagreb, 1908.
8. *Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječaćkih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina za školsku godinu 1913.-14.* Knjigotiskara J.B.Stiflera, Varaždin, 1914.
9. *Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječaćkih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina za školsku godinu 1913.-14.* Knjigotiskara J.B.Stiflera, Varaždin, 1914.

⁹¹ Misli se na tvrtke Kostwain, Boxsmark Leather, Obo Bettermann, Max Bögl Croatia, Zrinski Tehnologija, Knauf Insulation, Hanjes i sl.

10. *Godišnji izvještaj obiju Pučkih gradskih dječaćkih učiona i Šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Varaždina za školsku godinu 1915.-16.* Knjigotiskara Slavoljub Brus, Varaždin, 1916.
11. Vladimir HUZJAN, *Hitlerovci u Varaždinu 1934. godine*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 24/ 2013.
12. *Izješće Gradske niže i više pučke djevojačke škole, Ženske stručne škole i zabavišta za malu djecu u Varaždinu za školsku godinu 1902.-03.* J.B. Stifler, Varaždin, 1911.
13. *Izješće Gradske niže i više pučke djevojačke škole, Ženske stručne škole i zabavišta za malu djecu u Varaždinu za školsku godinu 1911.-12.* Knjigotiskarski zavod Platzera, Varaždin, 1903.
14. Josip KOLANOVIĆ, Mate KRIŽMAN, *Statut grada Varaždina*, Državni arhiv u Varaždinu, TIVA – Tiskara Varaždin, Varaždin, 2001.
15. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Varaždin Kratki nacrt s gledišta historičkog*, Brzotiskom dra. Lud. Gaja, Zagreb, 1857.
16. Magdalena LONČARIĆ, *Tiskarstvo u Varaždinu 1586.-1946.* Gradski muzej Varaždin, Povijesni odjel, TIVA, Tiskara Varaždin, Varaždin, 2007.
17. Jasmin MEDVED, "Obrtništvo grada Varaždina u 15. stoljeću", Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavod za znanstveni rad Varaždin.*, 24/2013.
18. Vladimir NÖTHIG, *Austro-ugarska vojska u Varaždinu*, UVEZ, Zaprešić, 2013.
19. Kristijan NOVAK, *Višejezičnost i kolektivni identiteti Iliraca*, Jezične biografije Dragojle Jernević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
20. Barbara OCZKOWA, *Hrvati i njihov jezik Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*, Školska knjiga, Zagreb, 2010.
21. Ljerka PERČI, *Polja prošlosti*, Rezultati istraživanja 1986.-1998. Nakladnička kuća "Tonimir", Varaždinske Toplice, 2002.
22. Velimir PIŠKOREC, *Germanizmi u govorima đurđevečke Podravine*, FF press, Zagreb, 2005.
23. *Povijest hrvatskog jezika – Književnost i kultura devedesetih*, Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole, Zagrebačka slavistička škola, za nakladnika Damir Boras, urednik Krešimir Mićanović, Zagreb, 2012.
24. Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova - V. svezak; Varaždin*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zrinski d.d., Zagreb, 2009.
25. Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijeti I. dio, Tri ulomka iz zapisa o starim goričkim kurijama i klijetima na Varaždinbregu*, Kulturno-prosvjetno društvo Hrvatskih Zagoraca »Matija Gubec«, Zagreb, 1957.
26. Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijeti II. dio, Zapisi o starim goričnim kurijama i klijetima na Varaždinbregu*, Kulturno-prosvjetno društvo Hrvatskih Zagoraca »Matija Gubec«, Svezak 25, Zagreb, 1967.

27. Spomenka TEŽAK, "Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata", *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu, 1914.-1918.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 2014.
28. Janez TRDINA, *Bachovi husari i ilirci, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj (1853.-1867.)*, prijevod Tone Potokar, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1980.
29. Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.

OSTALI IZVORI PODATAKA:

1. GMV - Gradski muzej Varaždin
2. DAVŽ – Državni arhiv u Varaždinu
3. Novinstvo Varaždina, <http://library.foi.hr/nv/>

SAŽETAK

POLITIČKI I DRUŠTVENO-KULTURNI KONTEKST NJEMAČKO-HRVATSKIH JEZIČNIH DODIRA U VARAŽDINU

Do prvih dodira lokalnog stanovništva s njemačkim jezikom, društvom i kulturom dolazi u Varaždinu već u srednjem vijeku zbog naseljavanja kraljevskih gostiju tzv. *hospitesa*, uglavnom iz njemačkog govornog područja. Daljnje naseljavanje Nijemaca, a time i preuzimanje njihova jezika i društveno-kulturoloških civilizacijskih stečevina, nastupa za vrijeme formiranja Vojne krajine. Vojnički i politički položaj za vrijeme Vojne krajine značio je za Varaždin prolaz njemačke i austrijske vojske, kao i doseljavanje njihovih oficira i administrativnih činovnika koji vode glavnu riječ u gradu i često zagorčavaju život lokalnom stanovništvu. U XIX. st. u Varaždinu se svi ugledniji građani, činovnici i aristokrati uglavnom služe njemačkim jezikom. U sklopu Habsburške Monarhije veze između Varaždinaca i Nijemaca se intenziviraju, dok u vremenu germanizacije i Bachova apsolutizma, Varaždin postaje pravi njemački grad u kojem se svi građani služe njemačkim kao službenim jezikom. Tek početkom I. svjetskog rata građani Varaždina više ne nalaze uzor u svemu što dolazi iz njemačkog govornog područja te se bilježi negativni trend opadanja broja stanovnika koji znaju i uče njemački jezik.

Ključne riječi: *hospites*; varaždinski Nijemci; Vojna krajina; Habsburška Monarhija; Bachov apsolutizam; njemačko-hrvatski jezični i društveno-kulturološki dodiri.

SUMMARY

POLITICAL, SOCIAL AND CULTURAL CONTEXT OF GERMAN-CROATIAN LANGUAGE CONTACTS IN VARAŽDIN

The first contacts of local people and the German language, society and culture occurred in Varaždin in the Middle Ages, when royal guests, the so called *hospites*, arrived in the town from primarily German-speaking area. Further arrival of Germans, along with the influence of their language and socio-cultural features, dates back to the establishment of the Military Frontier. Due to the military and political position during the existence of the Military Frontier, German and Austrian armies did not only pass through Varaždin, but their officers and administration clerks also settled down there, representing the most influential people in the town who often caused trouble to the local people. In the nineteenth century, Varaždin's influential citizens, officers and aristocrats primarily spoke the German language. During the reign of the Habsburg Monarchy, the connections between Varaždin's people and the Germans became even more intense, moreover, during the period of Bach's Absolutism, Varaždin became a true German town, in which all inhabitants used German as the official language. When the First World War broke out, the people of Varaždin stopped looking up to everything originating from the German-speaking area, and for the first time the downward trend in the number of inhabitants who speak and study the German language occurred, which has continued until the present day.

Key Words: *hospites*; Varaždin's Germans; Military Frontier; Habsburg Monarchy; Bach's Absolutism; German-Croatian language; social and cultural contact.